

Людмила Посохова

Склокін, Володимир. *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство* (Львів: Видавництво УКУ, 2019), 268 с.

У своїй книзі львівський дослідник Володимир Склокін обговорює надзвичайно важливу тему скасування автономії Слобідської України у 1765 р. та інтеграції цього регіону до складу Російської імперії. Шлях дослідницького пошуку науковця цілком авторський та оригінальний. На перших же сторінках своєї книжки він чітко окреслює три основні теми, на яких буде сконцентровано його увагу: специфіка російського «просвіченого абсолютизму», характер і роль імперської уніфікації та стан слобідського суспільства наприкінці XVIII ст. Важливо, що вже у вступній частині автор окреслює існуючі підходи до «імперських студій» у західній та вітчизняній гуманітаристиці задля того, щоб позначити ту історіографічну традицію, на яку він свідомо та послідовно спирається. Мова передовсім про так званий «імперський поворот» в історіографії — пропозицію дивитись на Росію як на імперію або ж композитну державу, де уряд свідомо підтримував і використовував у своїй політиці відмінності й нерівності між різними регіонами та між соціальними й етнічними групами (с. 14). З перспективи такого підходу період правління Катерини II видається історикам особливо значущим, оскільки саме тоді сформувалася така імперська політика, яка, поруч з елементами уніфікації та інтеграції держави, містила іншу важливу складову — просвітницькі реформи, базовані на ідеї розвитку. Для реконструкції імперської політики щодо Слобідської України Володимир Склокін обрав так званий «ситуаційний» принцип, що дозволило йому зосередитися на взаємодії

між різними акторами, задіяними у процесі скасування автономії та наступних інтеграційних перетвореннях. На відміну від більшості сучасних українських істориків, автор у своєму дослідженні виходить з того, що «локальне суспільство» та «імперський уряд» у більшості випадків — це кілька різних акторів, і він враховує цю обставину, виявляючи основних «гравців».

Уже у вступній частині Володимир Склокін декларує кілька основних тез. Зокрема, скасування автономії на Слобожанщини, за його висновком, краще розглядати не в контексті «колоніальної» чи «великодержавної» політики Росії щодо України, а крізь призму доктрини «просвіченого абсолютизму», що слугувала загальною рамкою для діяльності Катерини II (с. 20). Принагідно зазначу, що автор коректно оперує термінологією, наводячи трактування та пояснення поняттям, котрі він використовує. Не можна не відзначити й вичерпної обізнаності автора з новими студіями над проблематикою імперії, ідентичностей, Просвітництва тощо. Продумані посилання на відповідну західну та вітчизняну наукову літературу, фіксація «дискусійних блоків», акцент на значущості окремих досліджень дозволили уникнути в книжці зайвого переповідання фактографічних подробиць і, водночас, щоразу досить чітко маркувати свою позицію.

Дослідження Володимира Склокіна складається з трьох частин. У першій з них, під назвою «Імперія», аналізуються такі проблеми: місце Слобідської України у символічній географії Російської імперії останньої третини XVIII ст.; причини та обставини скасування слобідської автономії у 1762–1765 рр.; інтеграційні перетворення першого слобідського губернатора Євдокима Щербініна. За логікою автора (з якою можна погодитись) починати розмову про скасування автономії треба з аналізу того, як змінювалося місце Слобідської України у символічній географії Російської імперії протягом всього XVIII ст., а особливо в останній його третині. Скасування автономії Слобідських полків, як показав автор, добре вписується в уніфікаційну і централізаційну політику, характерну для «просвіченого абсолютизму» Катерини II. Простежуючи інтеграційні кроки, що їх запровадив перший слобідський губернатор Євдоким Щербінін, автор виявляє неоднозначність та суперечливість тих образів Щербініна, які склалися в уяві його сучасників та в історіографії. Так, з одного боку — це просвічений губернатор-реформатор, з другого — деспотичний руйнівник локальної автономії та соці-

альних прав і вольностей. У цьому та наступних розділах книжки переконливо показано, що реформи і позитивні зміни легше було декларувати, як утілити у життя. Чимало інтеграційних перетворень реалізувалися лише частково або й взагалі залишилися «на папері» через обмежені фінансові ресурси та виразний пріоритет воєнних і геополітичних міркувань порівняно із завданнями внутрішнього розвитку чи голосливою відданістю ідеалам законності. Як доводить автор, «просвічений абсолютизм» часто був усього лиш риторичною обгорткою, що приховувала традиційні фіскальні й геополітичні інтереси імперського центру.

У другій частині книги, що називається «Суспільство», Володимир Склокін аналізує вплив скасування автономії на слобідське суспільство. В центрі уваги автора перебуває передовсім найчисленніша категорія населення регіону — козацтво, перейменоване у 1765 р. на військових обивателів. Простежено також соціальну мобільність і соціальні трансформації на Слобожанщині впродовж останніх десятиріч XVIII ст. і розглянуто низку перетворень, що прямо від них залежали, як-от: зміни у сфері функціонування привілеїв на вільне володіння займанщинами і на вільне винокуріння (дві найважливіші «вольності» слобідського козацтва часів автономії).

У цьому та інших підрозділах Володимир Склокін показав, що на практиці обіцяні Катериною II «порядок» та «добробут» ототожнювались насамперед з безпекою і державним стимулюванням економічного розвитку, а не з громадянськими й економічними правами, які в підсумку, бодай і в обмеженому вигляді, отримала лише колишня старшина. Російський просвічений абсолютизм виявив себе передусім як патерналізм: держава декларувала готовність захищати «народ» від зловживань корумпованої еліти. У книжці показано, що уряд Катерини II прагнув заручитися підтримкою основних груп місцевого населення, представляючи інтеграційні перетворення як свого роду компроміс між інтересами імперського центру і слобідського суспільства. При тому, що ця політика мала певний успіх, скасування козацької військово-адміністративної системи і запровадження подушного податку зустріло спротив з боку частини козацтва. Автор робить цікаве спостереження про те, що орієнтаційний дискурс, який супроводжував імперську уніфікацію в Слобідській Україні, був переважно соціальним і «внутрішнім».

У розділі показано, що слобідське суспільство сприймало скасування автономії амбівалентно. У другій половині XVIII ст. більшість мешканців регіону й далі трималася старих ідеалів соціального та регіонального партикуляризму, орієнтуючись на збереження статус-кво, а не на реформи та розвиток. З огляду на активний та пасивний спротив значної частини місцевого населення, а також через непослідовність реформ та обмеженість ресурсів, за висновком автора, говорити про інтеграційні перетворення як про переможний марш прогресу і модернізації не випадає. Разом із тим, книжка звертає увагу й на те, що імперська уніфікація створювала сприятливий інтелектуальний клімат для розвитку та подальших реформ, а також впроваджувала окремі острівці модерності. Як підкреслює автор, власне інтеграційні перетворення, що слідували за скасуванням слобідської автономії у 1765 р., значно прискорили відкриття цієї частини України світові з наступним поширенням модерних політичних ідей.

Третю частину книжки присвячено ідентичностям. У преамбулі Володимир Склокін окреслює основні траєкторії трансформації ідентичностей слобідського суспільства упродовж другої половини XVIII — початку XIX ст. під впливом імперської інтеграції та проникнення до регіону просвітницьких ідей. Далі аналізуються кілька таких траєкторій на прикладі колишньої слобідської старшини та козацтва під кутом зору того, як саме позначилася на них імперська інтеграція. Останній розділ цього блоку книжки присвячено «українському Просвітництву»: Володимир Склокін кваліфікує його як історіографічний за спрямуванням. Тут продемонстровано динамічну картину осмислення феномену Просвітництва в західній та вітчизняній філософській та історіографічній традиції. Цілком слушно, що автор звертається не лише до реалій Слобідської України, але й до сусідньої Гетьманщини. Він солідаризується з тими дослідниками, на чю думку єдине, уніфіковане Просвітництво розпадається на численні «просвітництва» з власними регіональними, національними, становими, ґендерними та іншими особливостями.

Наприкінці книжки ставиться питання про те, в якій взаємодії «українське Просвітництво» перебувало з просвіченим абсолютизмом, імпульси якого йшли з Санкт-Петербурга. Володимир Склокін пропонує читачеві кілька слушних роздумів з цього приводу, але водночас

зазначає, що ця проблема потребує подальшого осмислення і формулює кілька можливих його перспектив. На його думку, такі розвідки мали би охоплювати, з одного боку, появу та поширення просвітницьких ідей, просторів і практик на українській периферії Російської імперії, а з другого — аналіз внеску вихідців з цієї периферії у творення імперського Просвітництва в Петербурзі та Москві (с. 239). До речі, це не єдиний випадок, коли автор намічає багатообіцяючі для наступних розвідок варіанти вирішення проблем історії Слобожанщини.

Завершуючи огляд цієї книжки, варто підкреслити, що Володимиру Склокіну вдалося досить переконливо визначити специфіку російського «просвіченого абсолютизму» та, відповідно, пояснити характерні риси та роль імперської уніфікації і основні лінії трансформацій слобідського суспільства наприкінці XVIII ст. Ця монографія є цікавим багатоплановим дослідженням, яке націлене не тільки на те, щоб дати відповідь на конкретні питання з історії Слобожанщини, але й щоб актуалізувати ті проблеми «регіональної історії», вивчення яких дозволить поглибити наше розуміння загальніших процесів.